

DET UBEVIDSTES REFLEKSIVITET ELLER IRREFLEKSIVITET

Et svar til Rolf Reitan

Ole Andkjær Olsen

Det følgende indlæg er et svar til Rolf Reitan på hans kritik af *Psyke & Logos'* temanummer om det ubevidste, som redaktionen havde bedt ham skrive. Jeg vil for mit vedkommende svare på de kritikpunkter, der gælder Ole Vedfelts og min indledende artikel om det ubevidstes historie. Da kritikken næsten udelukkende gælder fremstillingen af den franske psykoanalytiker Jean Laplanches opfattelse af det ubevidste, som jeg især har ansvaret for, er det i denne omgang kun mig, der svarer, men det er muligt, at Ole Vedfelt på et senere tidspunkt vil vende tilbage med en overordnet vurdering af hele emneområdet.

Reitan og jeg deler en stor interesse og beundring for Laplanche, der nok er bedst kendt for sit psykoanalytiske leksikon fra 1967 skrevet sammen med J.-B. Pontalis, men som foruden dette værk har udgivet en lang række andre bøger om emner inden for den psykoanalytiske teori, hovedsagelig udskrifter af hans forelæsninger fra 1970erne og -80erne. Hans forelæsninger fra 1977-78 drejede sig om det ubevidste. Der kom heri så mange principielle spørgsmål på bordet, at jeg fandt en nærmere undersøgelse berettiget, og jeg tog derfor initiativ til en oversættelse af de sidste fire forelæsninger, som kom på dansk i 1983. Jeg skrev dengang en præsentation over temaet »Lacan/Laplanche-kontroversen«, som Reitan også refererer til.

Reitans ganske hårde kritik af artiklen i *Psyke & Logos* går tilbage til den grundlæggende sondring mellem et ubevidste i det'et og et ubevidste i over-jeg'et. For at gøre en lang historie kort og for ikke at tabe de lange linjer i psykoanalysens historie af sigte vil jeg fastholde artiklens tese om, at Freud selv med indførelsen af begrebet om over-jeg'et spaltede det, vi kalder det ubevidste, i (mindst) to væsensforskellige delsystemer, nemlig det'et og over-jeg'et¹. Der er for mig at se en relativt selvstændig forsknings- og teoretiseringsstradition for hver af disse to problemstillinger og hos nogle forfattere desuden en sådan grad af specialisering, at det ser ud, som om kun den ene af dem eksisterer. Min påstand er, at Laplanche i høj grad har bidraget til at videreudvikle begrebet om det ubevidste i det'et (det 'klassiske' ubevidste), mens Lacan har sin force i videreudviklingen af det ubevidste i over-jeg'et (det 'symbolske' ubevidste). Om denne inddeling skriver Reitan²:

OAo's og OV's skel mellem det 'klassiske' og det 'symbolske' ubevidste fremtræder ... mere som en administrativ og eklektisk skelnen, der giver »Laplanche, hvad hans er, og Lacan, hvad der tilhører ham«. Skal denne intervention have et sagligt indhold, så forudsætter det for det første, at kontroversens to modspillere har snakket forbi og ikke forstået hinanden (hvilket selvfølgelig også kan være tilfældet), men for det andet, at de, der intervenserer, forstår modspillerne og deres modsætning bedre, end disse selv gør, således at interventionen kan ske ud fra en position, der muliggør en formidling og klargørelse af kontroversens positioner. Det er umiddelbart ikke til at se, om nogen af disse betingelser er opfyldt, men jeg finder ikke under nogen omstændighed, at kontroversens positioner er afklaret og formidlet. (Reitan 1992, s. 474).

Reitan bemærker ganske korrekt, at Laplanche ikke foretager en sådan skelnen, men opererer med »det ubevidste slet og ret«, og derfor er han alvorligt utilfreds med, at vi begynder at måle Laplanche med en fremmed alen:

... i denne artikel bliver den groft misvisende angivelse af Laplanches position måske først for alvor problematisk, når den modstilles den angiveligt lacanske ... (s. 476).

Reitans mening er nemlig, at den Lacan'ske tematisering af det sprogligt og intersubjektivt strukturerede ubevidste også er inkluderet i Laplanches fremstilling. Det er dette, jeg i mit svar på det bestemteste vil imødegå, da Laplanche i de ovennævnte forelæsninger om det ubevidste gang på gang understreger, at det ubevidste *ikke* er struktureret som et sprog.

Det centrale i Reitans argumentation er, at Laplanche – som Lacan-elev – kun har modificeret, men ikke afgørende forladt det Lacan'ske ståsted: Han har ganske vist ikke den (store) Anden, men han har den *konkrete* anden:

... hvad enten vi her forstår 'den Anden' som de vigtigste personer i barnet første omgivelser eller mere 'lacansk' som en generaliseret Anden, så vil der altid være konkrete andre, der i første omgang *bærer* den generaliserede Anden. (...) For Laplanche – i modsætning til den officøse læremening i Freuds værk – er *den anden aktivt til stede fra begyndelsen*: uden den anden ville der overhovedet ikke kunne opstå noget ubevidst. Lacan var måske den første psykoanalytiker, der placerede den anden ved begyndelsen af de psykiske individs udvikling uden derfor at føle det nødvendigt at erstatte Freuds teoriseren med en mere udvendig 'objektrelationsteori'. I sin systematiske læsning og kritik af Freud på dette punkt er Laplanche først og fremmest lacanianer. (Reitan 1992, s. 473-4).

Også Laplanches 'anden' har en sproglig adfærd:

Med Laplanche's ord: den andens adfærd (i videste forstand altid en sproglig adfærd) har aflejret sig i barnets erindring som *gådefulde tegn*. (ibid., s. 474).

I sin næste præcisering, der har at gøre med subjektets ikke-viden i forhold til den Anden, er Reitan dog lige ved at anerkende en »ikke ubetydelig« forskel mellem Lacan og Laplanche:

Men netop dette er kernepunkt også hos Laplanche, blot med den lille, men ikke ubetydelige forskel, at 'den anden' altid var en konkret anden i den enkeltes liv, og hvis spor i det ubevidste altså optræder som spor efter en anden, en fremmed – og iøvrigt som spor, der med Freuds udtryk er aflejret som »indre fremmedlegemer«, altså i 'kroppens indre', hvis man vil tillade mig denne metaforiske allusion til Klein. (ibid., s. 476).

Jeg vil påstå, at denne forskel er særdeles stor og slet ikke ubetydelig. Den (store) Anden hos Lacan er (hvis lacanianerne vil tillade mig denne sprogbrug) en *psykisk* dannelse, der ækvivalerer med det Freud'ske overjeg, og som er signifiant'ernes privilegerede virkefelt. Den (konkrete) anden hos Laplanche er moderen *som person*, og hendes *psykiske repræsentation* i barnet udgøres ifølge hans teori ikke af diskursive strukturer, men af de omtalte 'gådefulde tegn' Disse kaldes i øvrigt både 'gådefulde signifié'er' og 'gådefulde signifiant'er', hvilket jeg forstår på den måde, at de er signifiant'er for moderen, men signifié'er for babyen. Hvad der afsendes fra moderen mod barnet, har absolut karakter af signifiant'er, for så vidt moderen lægger en masse betydning i selv den mindste pludren og pylren (det er det, Laplanche sammenfattende kalder 'forførelse' i en 'generaliseret' udgave af den vante forståelse af ordet), men de modtages ikke i barnet som struktur (hverken sproglig eller sproglignende), men derimod som *energi* (affekt). Selve begyndelsespunktet for den substitution, der udgør urfortrængningen, og som sætter skellet mellem bevidst og ubevidst, er ifølge Laplanche af *energetisk* art, det er noget kropsligt-sanseligt og ikke noget sprogligt-betydningsbærende. Substitutionerne er primitive forsvarsmekanismer, der indlemmer energien i en associativ sammenhæng og hindrer den i at skabe angst. Jeg vil gerne dokumentere dette med citatudpluk fra Laplanches forelæsninger om det ubevidste:

Lad os sige ... at signifié'en fra først af er en seksuel, gådefuld signifié, der ikke i første omgang kan indoptages af det spædbarn, der modtager den. Det har afgjort noget at gøre med det, man ... kalder »moderens begær«. (...) Barnets ubevidste er ikke direkte den andens tale og heller ikke engang den andens begær. (...) Det ubevidste er ikke den andens

tale-begær, det er resultatet af et ejendommeligt stofskifte [métabolisme] ..., og det er ikke for ingenting, at vi her hyppigt taler om inkorporering, thi inkorporeringen ligner sin stofskifte-model mere, end man sædvanligvis tænker. (...) Der findes til at begynde med en slags gådefuld meddelelse, en dom eller en kommunikation ... (...) Hvad er da dommen? Vi vil ... sige, at den er det rent energetiske. Den dequalificerede meddelelse befordrer intet andet end sin energi. (...) ... det ubevidste fødes af et sprog ..., og det kan måske igen blive sprog. (...) ... det ubevidste er også noget, der har lukket sig for meningen for at blive en måde at forvandle [métaboliser] energien på, ad lidet differentierede associative veje, ved hjælp af primitive forestillinger, som er og bliver ting (disse tingsforestillinger) – en energi, der ikke er andet end den energetiske rest af en gådefuld signifié, der er gået tabt ... (...) Dette autonome liv [for elementerne i det ubevidste] ... er et sprog, som ikke kommunikerer noget, som ikke skaber en betydning, som kun er til stede for en cirkulation, cirkulationen af den ubevidste besætningsenergi. (...) Ligesom det ubevidste ikke er struktur, er der grund til at problematisere den smukke formulering, ifølge hvilken »det taler«. Man kan lige så godt sige: »det taler ikke«, eller i hvert fald: »det taler ikke til nogen«; det'et taler om intet andet end sig selv. (Laplanche 1981, da. udg. s. 53-66).³

Det, som Laplanche åbner med sin inddragelse af moderens begær, er ikke den symbolske orden, men en dybtliggende biologisk orden, som han kalder »l'ordre vital«. Han negligerer ganske den symbolske orden og det kommunikative aspekt i forhold til det ubevidste. Det er for mig i orden at specialisere sig, det vil for mange være betingelsen for overhovedet at komme nogen vegne, men det må ikke føre til, at specialet bruges til at overskygge andre væsentlige problemfelter, som om de var irrelevante eller ikke eksisterende.

I sin opfattelse af det ubevidste ligger Laplanche ganske på linje hermeneutikerne, herunder også Lorenzer og Ricœur⁴. Rødmer de unge piger i mørke? Ja, svarer Laplanche, for symptomerne kommer til udtryk, uanset om der er nogen til at modtage dem og lytte til dem eller ej. Der er ingen intersubjektivitet på spil i det. De ubevidste elementer kan gennem analyse bevidstgøres og blive refleksive, men i deres utolkede, ubevidste eksistensmodus er de absolut irrefleksive.

Laplanches tale om stofskifte (metabolisme) lægger op til, at han ønsker at erstatte Lacans brug af stilfigurerne *metafor* og *metonymi* med stilfiguren *metabole*, selv om formelen stadig er den samme: Det ubevidste skabes ved en første substitution, en første adskillelse af signifiant'et, hvor moderens første dom/meddelelse »desymboliseres«, »dequalifere«, »destruktureres«, »indbalsameres« etc., mens det kommunikative sprog tager sit udgangspunkt i den sekundære, *substituerende* signifiant. For Laplanche er det ubevidste noget, der tilsyneladende bedst beskrives med Freuds klassiske energetiske terminologi, noget, der kun eksisterer på primær-

procesniveau, og noget, der kun kan tillægges betydning gennem den analytiske tolkning. I sin egeneksistens er det ikke symbolsk struktureret.

For Lacan eksisterer der – i tilgift, siger vi, uden dog at tro, at Lacan ville have tilsluttet sig Laplanches opfattelse af det klassiske ubevidste, selv om det i nogen grad svarer til hans 'imaginære' – et symbolsk ubevidste knyttet til »den Andens diskurs«, et »kollektivt« eller i hvert fald intersubjektivt ubevidste, hvor Laplanches i høj grad er privat:

Det ubevidste er individuelt; for at være rigtig skandaløs vil jeg sige, at det findes *i hovedet på hver enkelt individ*. (Laplanche 1981, da. udg. s. 68).

Men slår man de to sider af det ubevidste sammen til ét og udstyrer det med de egenskaber, der opregnes i Freuds metapsykologiske teori anno 1915, sådan som Laplanche gør, vil man komme i vanskeligheder, når talen gælder over-jeg'et, og sådan er det også gået for Laplanche. Han har sin store styrke i udforskningen af det ubevidste, der hører til det'et, mens han efter min bedste vurdering intet mindeværdigt har skrevet om den problemstilling, der hører sammen med over-jeg'et, Ødipus-komplekset og den objektrelationelle interaktion⁵.

I dette lys læser jeg med særlig interesse de syv punkter, Reitan anfører vedrørende over-jeg'et (Reitan 1992, s. 477-78), da de er et forsøg på at forklare (og supplere) Laplanches standpunkt. En udførlig stillingtagen til netop over-jeg'ets (og Ødipus-kompleksets) teori er som allerede nævnt det, der efter min mening mangler allermest i Laplanches forfatterskab. Jeg læser Reitans svar – og de henvisninger, han har til Laplanche – på den måde, at den valgte strategi er, *at den eksisterende teori om det ubevidste og urforførelsen skal bringes til også at omspænde over-jeg'ets problematik*, og det gør mig alvorligt betænkelig. I en passage hos Laplanche, som Reitan selv henleder opmærksomheden på, hedder det således:

Det er kendt, at man modstiller – skematisk – et driftsmæssigt, tidligt overjeg, som i det væsentlige er blevet fremdraget af Melanie Klein, og et senere overjeg, bestående af kulturelle imperativer og kendetegnet ved påbud og forbud. Vel, denne modstilling taber stort set sin værdi i lyset af den generaliserede forførelsesteori; for hvis driftens oprindelse skal findes i netop meddelelserne (naturligvis ikke alene i de verbale meddelelser), må man sige, at der ikke fra begyndelsen er nogen modsætning mellem det driftsmæssige og det intersubjektive. Den generaliserede forførelsesteori, hvis kerne er det gådefulde, vil altså kunne vise vej for en teori om overjeg'et og dets imperativer. (Laplanche 1987, da. udg. s. 152).

Det var jo et vældig fromt ønske for fremtiden, som unægtelig ville løse problemerne, hvis det lod sig indfri, men efter nogle siders overvejelser

frem og tilbage er Laplanches forhåbninger allerede blevet mindre, og til sidst er han – som jeg ser det – helt på gyngende grund. Lad mig anføre, hvordan Reitan udlægger dette:

Et citat ... kan vise, med hvilken åbenhed og forsigtighed, men samtidig måske også med hvilken bekymret realisme, Laplanche behandler spørgsmålet om overjeg'et: »...en hypotese, en antydning, der er åben for spørgsmål: er disse imperativer ikke-metaboliserbare i den mening, som jeg har givet metabolen, eller er de blot ikke-metaforiserbare, således, at de måske kan retfærdiggøres ved en vis metonymisk derivation? Et andet spørgsmål, der står åbent for en mere dybtgående undersøgelse: disse moralske regler, der overføres gennem forældrene, er de fortrængte, eller befinder de sig, uden at kunne blive fortrængt, i før-fortrængningens mellemrum, netop i det omfang, som det ville være formålsløst at substituere dem for at prøve at 'gøre noget ved dem'? Og hvis de kategori-ske imperativer forbliver ligesom blokerede mellem urfortrængningens to tider, må vi da ikke betragte dem som en slags psykotiske enklaver i enhver personlighed?« (ib. [dvs. Laplanche 1987, da. udg.], s.154f., min kursiv). (Reitan 1992, s. 495, note 16).

Det må være med dette tekstbelæg, at Reitan begiver sig ind i overvejelser om, hvorvidt over-jeg'et kan fortrænges, men det afvises i det mindste igen. Til gengæld placeres det i det førbevidste – det var igen en måde at løse problemet på:

Det er vel et åbent spørgsmål, hvorvidt overjeget hos Freud er noget, som i egentlig forstand kan fortrænges. Man kan vende det ryggen, nægte at lytte til det, opponere og protestere mod dets krav, benægte dets eksistens, men det kan ikke fortrænges, det tilhører – *som instans* – det førbevidste, ikke det ubevidste. (Reitan 1992, s. 477).

Selv regner jeg det for god metapsykologisk lærdom, at over-jeg'et (eller væsentlige dele af det) er ubevidst i dynamisk forstand, da det jo netop hører til de fortrængende kræfter, og derfor kan det absolut ikke indrangeres i det førbevidste; så havde der ingen grund været for Freud til at ændre den oprindelige topiske model. Det er et af de klassiske temaer i diskussionen af Freuds metapsykologi, og det kan ikke bortforklares med en henvisning til gradforskelle af ubevidsthed, som Reitan også forsøger. Det fortrængende er ikke »mindre ubevidst« end det fortrængte. Men videre til Reitans punkt 6:

Det er svært at se, og jeg kan ikke finde det dokumenteret, at dette overjeg skulle have nogen privilegeret eller nødvendig plads i forhold til det symbolsk ubevidste eller den symbolske kastration. Tværtimod: Hos Freud installeres det som særlig jeginstans ved Ødipuskompleksets

udgang, altså som en effekt af kastrationsangstens overvindelse, dens symbolisering (= 'symbolsk kastration'). (Reitan 1992, s, 477).

Jamen der er da ellers en lige linje fra Freuds teori om over-jeg'et som stedet for de internaliserede samfundsmæssige love over Lévi-Strauss' idé om, at helheden af den sociale ordens strukturer udgør det, der kaldes det ubevidste, og frem til Lacans begreb om den (store) Anden som stedet for de ubevidste signifiant-kæders virksomhed. Det står i vores artikel⁶, og det er alment kendt.

Essensen i mit indlæg er, at Laplanche – også i sin generaliserede forførelsesteori – kun videreudvikler det klassiske ubevidste, det fortrængte ubevidste, det kropslige og det individuelle ubevidste, mens han negligerer det ubevidste i over-jeg'et, det symbolske ubevidste, det samfundsmæssige og kollektive ubevidste.

NOTER

1. Og det er samtidig en videreførelse af på den ene side en rationalistisk opfattelse af det ubevidste som laverestående, dysfunktionelt, utilpasset, og på den anden side en romantisk opfattelse, hvor det ubevidste snarere er en mervidende, hyperintelligent dobbeltgænger.
2. Mange almindelige psykoanalytiske termer som *over-jeg/overjeg* skrives forskelligt i citaterne og i min kommentar, hvilket afspejler, at der ikke findes nogen alment accepteret dansk terminologi på området (jvf. Andkjær Olsen 1992).
3. Disse citatudpluk fra den danske oversættelse af Laplanches forelæsninger om det ubevidste er næppe lette at dechiffrere for læsere, der ikke i forvejen er fortrolige med Laplanche. Vil man have den fulde ordlyd, kan jeg oplyse, at man stadig kan købe det pågældende nummer af tidsskriftet *Kultur & Klasse*, der også indeholder min introduktion, ved fremsendelse af kr. 53,- til: Forlaget MEDUSA, Postboks 1, 2840 Holte. Reitan, der selv har oversat og kommenteret Laplanches *Nye fundamenter*, henviser naturligt nok til det korte resumé af ubv-forelæsningerne heri (Laplanche 1987, da. udg. s. 140-47).
4. Jeg har i en gammel artikel (Andkjær Olsen 1979) lidt firkantet opstillet forskellen mellem hermeneutikerne og Lacan på den måde, at det ubevidste for hermeneutikerne er lagt dødt uden for samtalerummet, mens det for Lacan er placeret mellem de talende subjekter som samtalens medium.
5. Derimod er hans kritik af nogle af »skæverne« på dette felt fuldt berettigede, herunder kritikken af den tidlige lacanianske strukturalisme og de bevidstløse gengørelser af bestemte formler og slagord hos en hel stribet Lacan-elever. Men derfor har han ikke ret i, at der ikke eksisterer et sprogligt struktureret ubevidste.
6. Vi har i artiklen et afsnit om »det ubevidste i sociale relationer« (s. 22-24), ligesom vi diskuterer Lévi-Strauss s. 27-28.

LITTERATUR

- ANDKJÆR OLSEN, O. (1979): »Psykoanalysens videnskabsteori«. IN: *Nordisk psykiatrisk tidsskrift*, 33: 162-75.
- ANDKJÆR OLSEN, O. (1983): »Omkring Lacan/Laplanche-kontroversen«. IN: *Kultur & Klasse* 47 (s. 7-31). Akademisk Forlag: København.
- ANDKJÆR OLSEN, O. (1992): »Om oversættelse, terminologi og leksikografi«. IN: *Matrix*, 9,2: 2-27.
- ANDKJÆR OLSEN, O. & VEDFELT, O. (1992): »Det ubevidstes mange ansigter – en historisk oversigt«. IN: *Psyke & Logos*, 13: 11-41. Dansk Psykologisk Forlag: København.
- LAPLANCHE, J. (1981): *Problématiques IV. L'inconscient et le ça*. P.U.F.: Paris, Dansk uddrag: »Sproget og det ubevidste«. IN: *Kultur & Klasse* 47 (s. 33-71). København: Akademisk Forlag, 1983.
- LAPLANCHE, J. (1987): *Nouveaux fondements pour la psychanalyse*. P.U.F.: Paris. Dansk udgave: *Nye fundamenter for psykoanalysen*. Århus: Klim, 1990.
- REITAN, R. (1992): »Om 'det ubevidste' i Danmark«. IN: *Psyke & Logos*, 13: 472-96. Dansk psykologisk Forlag: København.